

ÜÇÜNCÜ KISIM

KÖK VE SÖZ KARŞILAŞTIRMASI

Uluğ Başkan,
Reis Paşa,
Hanımlar, Beyler

Dünyâ anlatışta dilimizin sesçe ve şekilce yapılış karakterlerinden başlayarak söz türetme ve üretme (iştikak ve tasrif) eklentilerine değin her yandan Hint - Avrupa dilleriyle karşılaştırımını bir sinema şeridi gibi gözönünden geçirdik. Aldığımız son uclar türkçenin nasıl bir dil olduğunu bize ve bütün bilim acununa (dünyasına) açık açık tanıttırmaktadır.

1) Türkçe, Hint - Avrupa dili gibi, ulama *agglutination* yoliyle yetişmeye başlayarak "flexionnelle,, *bükülgen* bir türüm ve ürüm kazanmış bir dildir; ve bu kuruluşu yüz yıllar ve bin yıllardanberi gösterilmektedir. (Bükülgenlik başlı başına manası olmayan yalın seslerden yapılmış *sıntamların* "morfemlerin,, kök sonunda gelişmesi ile doğar).

Hint - Avrupa dillerinin çoğu bükülgenlik belgilerini yitirmişken (kaybetmişken) türkçe birçoğunu saklamış ve bugün rusça veya almanca gibi bükülgen kalmıştır.

Türkçenin, Hint - Avrupa dilinden artık olarak morfemleri (sıntamları) sıralıyabilmesi bükülgenlikte bir iki basamak daha ileri gitmesindedir.

2) Hint - Avrupa dilinde öndenekleme *préfixation* yolu yoktur; bu hâdiseler Hint dilleri anakökenden ayrıldıktan sonra başlar. Bundan dolayıdır ki öndenekleme Hint - Avrupa dilinin türetme özlemliklerinden (hususiyetlerinden) sayılmaz. Ana kökende, Otaasya Altaylarında ve komşu ölkelerde kalan türkçenin bu gelişme yoluna girmemiş olması onun, türkçenin anadili, ayrılımdan önceki karakterleriyle devam ettiregeldiğini ispat ediyor.

Préfixation'un doğması kök azlığından ileri gelir; mesela farsçada *ameden* (= gelmek) *ber* ve *der préverbe*'leriyle *girmek*, *çıkmaq* mefhumlarının da ifadesine hizmet etmiştir, çünkü bu dilde bu mefhumların ifadesi için ayrı kök yaratılmamıştır; fakat türkçede bu kökler, ayrılımdan sonra, doğduğundan, bu kök zenginliği *préverbe*'lerle yeni mürekkep fiiller yaratmağa ve *préfixation*'u inkişaf ettirmeğe lüzum bırakmamıştır. Dilimizin bu karakteri işte böyle bir sebeptir.

3) Haykırmalık köklerde, gösterme sözcüklerinde, orunluklarda (zamirlerde), kişi belgilerinde “*désinences personnelles*,, birçok türüm eklerinde **suffixes formatifs*,, bulduğumuz *aynılık* “*identité*,, Hint-Avrupa dilinin ikinci türüm çağına (ek-belgilerin kullanılmağa başlamaşına) değin türkçe ile birlikte yaşayıp gelişmiş olduğunu gösterir.

Şimdi başka bir karşılaştırma geçeceğiz. Bundan ne beklediğimizi ve bu son uca varmak için hangi yoldan yürüyeceğimizi, görelim.

Kök ve söz karşılaştırımı iki dilde veya iki diller oymağında benze-yişler ve yakınlıklar aramak için yapılır, ancak elde edilecek benze-yişler ve yakınlıkların hepsi akrabalık ispat etmez. Rasgele benze-yişler de vardır. Bunun içindir ki muhafazakâr mektep bilginleri önlerine sürülen yaklaştırma ve karşılaştırma verimlerini rasgele benze-yişlerden sayarlar, kolay kolay akrabalığı kabul etmezler. Bununlaberaber o muhafazakârlar dahi kandırıcı ispatlar karşısında eski dediklerinden dönüyorlar. Nice sözler vardır ki benze-yişleri eskiden rasgele sayılırken şimdi bu benze-yiş bir “*ayniyet*,, izi kabul edilmektedir.

Benze-yiş bir de diller arasındaki borçlaşmalardan “*emprunt*,, ileri gelebilir. Bu kılınlar pek boldur. Her çağda kültür karışımından diller, borçlaşma yoluyla, birbirlerinden söz alırlar, zamanla ve fonetik tesirile bu sözler dilin eski sözlerinden ayırtsız olur; açığa çıkarılan benze-yişlerin yorumu (tefsiri) güçleşir.

Bunlara dair birer misal verelim:

Meselâ İngilizce (to) call (çağırmaq) fiilinin grekçe kal-e-o (çağırmaq, davet etmek) fiiliyle bir kaynaktan olmayacağı ileri sürülüyö du. Şimdi ise bu iki fiilin ve daha birkaç şeklin bir kökenden (asıldan) çıkmış olduğu onanılıyor (kabul olunuyor). Çünkü şimdi karşılaştırma (mukayese) işleri çok ilerlemiş, bir sıra dillerde “*bağırmaq, çınlamak, çağırmaq*,, kavramını anlatır sözler bulunmuştur:

Almanca: hallen, holen; Eski almanca: hollen, halen;

Almanca: Schallen, schall (= ses), Es. almanca: skellen;

Almanca: Gellen, eski almanca: galen;

İrlanda dili: Gol; eski İrlanda dili: Kalla;

Grekçe: Kaleo, kelados; Lâtinçe: calare;

İngilizce: Call.

Bunlara başka lûgatlar şunları da ilâve ediyor:

Fransızca: Héler; İspanyolca: halar; eski İrlanda dili: cailech;

Bretonca: Kilek (= horoz); eski İslavca: klakol (= çan);

Sanskritçe: Uşa - kalah (= horoz: şafak çağırmaq); v. b.

Ernout - Meillet lûgati ses, gürültü anlatan ve içlerinde kl-, kr- bulunan bütün köklerin bu seriye bağlanabileceğini söylüyor.

Dil bilimcilerinin birkaç yıl içinde görüşlerine epey genişlik verdikleri bu örnekten de anlaşılıyor.

L/r karşılaşması tabii görüldüğüne göre, türkçede seslenmek, bağır-mak anlatan şu köklerin de bir gün aynı etimolojiye bağlanmıyacağını kim iddia edebilir?

Kır - (Şor, Sagay lehçeleri), kığır - (Koybal leh.);

Kağır - (Uygurca); v. b. ve buradan çağır, çâr köklerine geçilebilir.

Hele uygurca kağıl + a - (= gürültü etmek) fiilinde lâtincede cal + a - fiilinin eski şeklini görmek pek mümkündür. Altayca kağıl + da - (tavuklar gıgıdak etmek) fiili de ses ve çem (mana) yönünden bu örnekler dizisine girebilir.

Rasgelişe veya borçlanmaya yorulan (hamlolunan) örnekler arasında Trombetti yakutça sette = yedi sayısını alıyor. İtalyancada dahi yedinin sette olduğu malûmdur. Dil bilimcilerden Haiévy yakutça sette ile italyanca sette a arasındaki benzerlik hakkında " foncièrement illusoire et ne mérite pas la moindre attention,, diyor; bu benzerliği kökünden mevhum ve en küçük dikkate değmez görüyor; Mankacsi ise rasgelişe yormuyor ama sanskritçeden alınmış sayıyor. Öbür yandan, Trombetti fonetik ve semantik bir tahlilden geçirdiği bu sayı isminin çın (halis) yakutça olduğuna inanıyor. Bakınız bu müellif, yakutça sette'yi hangi dillerin yedi anlatan sayılarıyla yaklaşıyor:

En önce sette'nin p - t benzeşmesiyle septe den çıktığını hatırlattıktan sonra, protouralılık şeklin septe, sevte olduğunu söylüyor; bunu söylerken Budenzin Szotarına (s. 134) bakmış olduğunu işaret ediyor; öbür yandan, Hint - Avrupa dilindeki ve ondan önceki şeklin de sep - te olduğunu imleyor. "Yedi sayısındaki seb, sep unsuru sami dillerde, eski mısır dilinde ve daha başka dillerde de bulunur,, diye ilave ediyor. Gerçek arapça seb - ğa'nın birinci unsuru bunun aynıdır. Bundan başka Trombetti şu yaklaşırmayı veriyor:

Vogulca: Sât

Macarca: Het, hete -

Ostyakça: Tâbet = sab + et v. b.

Bunlar hep Ural dilleridir. Bunlardan Altay dillerine de geçebiliriz:

Türkçenin bu lehçelerinde yedinin şekli yetti dir ki ikiz t eski - pt grubunun bir kalıntısıdır. Baştaki "s,, yerine gelen "y,, şaşılacak bir değişim değildir; yukardaki misalierde, macarcada "s,, yerine h ve ostiyakçada t geldiğini görüyoruz. Grekçede ise epta = yedidir ki bunda

“s,, in sadece hemzeye döndüğü görülür. Başlangıçlarda “y,, nin seselle (vokalle) karşılaşması türkçenin geniş fonetik kurallarındandır. Bizim lehçede “t,, çınlak sonore oluyor: fakat rusçada sed - moy (= yedinci) sözünde ikiz t yerine çınlak d olduğu gibi grekçe evdh - o - mos sözünde de sürekli ve çınlak bir diş sesi vardır. Böylece yakutça sette (= yedi) den başka gerek Ural gerek Altay dillerinin hepsinde ve bütün türk lehçelerinde bu sayı adının Hint - Avrupa ve Sami diller oymaklarındaki mümessilleriyle müşterek fonetik etimolojisi sağlanmış oluyor; manası ise en değişmezlerdendir, çünkü belli bir sayıdır.

Demek ki, kök ve söz karşılaştırımında tutulacak yol çok doğru, sağlam ve emniyetli olmalı ki bizi rasgele sayılmıyacak ve bir borçlanma verimi olmayacak benzeyişlere götürsün. İşte bizim tuttuğumuz “ses ve mana ile kontrol yolu,, kamuca (umumen) bilinen ve üstünden yürünülen yoldur. Ancak, tek tek sözler, bugün kullanılan veya birkaç yüz, belki de birkaç bin, yıl kullanılmış olan sözler alınır da tek tek benzedikleri gösterilmekle iş geçiştirilmek istenilirse gerçeklik ispat edilemez. Bu gibi karşılaştırmaların verimleri haklı olarak rasgele sayılabilir.

Bizim bulduğumuz ve kullandığımız metod *sözlerin tenasülü*, ilmî tabiriyle *polisemi* (bolçemlik) prensipine dayanır. Ana kökenden kopup ayrılabilecek geçen on bin şukadar yıldanberi, dilde yaşayıp gelmiş bir kök sesçe ve *çemce* (manaca) türlü değişimlere uğrar, türlü ekler yeni yeni sözler doğurur; çağdan çağa, kültürel gelişmede konaktan konağa yeni benizlerle yeni manalara bürünür. Bu doğan yeni sözler eskisinden ve birbirlerinden ne kadar değişik olurlarsa olsunlar aralarında yine sesçe ve manaca benzeyiş çizgileri kalır. Eski bir kökün dilde, dilin lehçeleri içinde doğurmuş olduğu söz ailesini bulup çıkarmak bizim metodumuzun esas *procédé*'sidir. Ayrık (münferit) sözlere karşı biz de, muhafazakâr mektep gibi, pek ihtiyatlı davranırız.

Bir mana oymağı içinde seslik karakterlerini saklamış birçok, hiç olmasa birkaç söz birleştirilmedikçe *ayniliğe* hükmedemiyoruz.

Bu işlerde yüzleştığımız güçlükler çok ve ağırdır; sesler o kadar değişir ki çok defa takip ettikleri değişim kaideleri bulunup gösterilemiyor. *Sporadik* (serpme) değişimlerin kaideleri bulunamıyor. Etnik karışımalar üstüste geldikçe; bir grup içinde fonetik aşınmalar, hafifleşmeler; zayıflaşmalar ve kaynaşmalar üstüste yığıldıkça fonetik düğümlerin çözümleri güçleşir. Bu gibi yerlerde bizim kullandığımız ölçek klâsik ve muhafazakâr ölçeklerden daha geniştir, ve daha geniş olmak zaruridir; bununla beraber inan ve güven verecek derecede ihtiyatlı ve sağlamdır.

Serpme (sporadique) denilen bu değişimlerin ehemmiyeti ilk bakışta düşünülmediğinden artıktır.

Bizde, bu işlerle uğraşanların çok defa iki yönden (cihetten) yanlışlığa düştüğü görülüyor: ya yalnız türeli oldukları anlaşılmış olan değişimler kabul ediliyor, serpme değişimlere bakılmıyor; ya da serpme değişimler için hiçbir sınır tanılmıyarak her türlü yaklaşımlara geniş bir yer veriliyor. Artık bir sesin döndürülemediği, evirip çevirilemeyeceği hiç bir uzak ses kalmaz. İlk, türeli değişimlerin mutlak olmadığı bilinmelidir: Örnek olarak bizim lehçe ile çağatayca arasında görülen "vokal = y + vokal," karşılaşmasını alalım: gerçek, çağataycanın bir çok sözü vokal ile başladığı halde bizde y + vokal ile başlar: Çağataycada: ilan, bizde: yılan; çağataycada: üz, bizde yüz; çağataycada: yüksek bizde yüksek; v.b.

Öbür yandan ise çağataycanın birçok sözü "y," ile, bizimkiler "vokal ile başlar:

Çağataycada: yip, bizde ip;

Çağataycada: yırak, bizde irak;

Çağataycada: yuku, bizde uyku; v. b.

Hem çağataycada hem bizde y veya vokal ile başlayan sözler ise değişenlerden pek daha çoktur: İki lehçede,

1) Y ile başlar sözler:

Yaz, yarım, yas, yük, yol, yumak, yeğit, v. b.

2) Vokal ile başlar sözler:

Üç, uçmak, arka, ordu, odun, ödünç v. b.

Bu örnekler önünde, sözlerin başında görülen y - vokal karşılaşmasının ancak nisbî bir delâleti olduğunu, y ile başlayan bir sözün bu, vokal ile başlayıp aynı manada olan sözün ise şu lehçeye kestirme olarak isnat edilemeyeceğini kabule mecburuz.

Türeli ses değişmeleri arasında daha istisnasız olanlar da vardır: Meselâ kırgızca, kazanca gibi lehçelerde birçok sözlerin başında görülen c bizim lehçede ve başka lehçelerde bir y veya bir vokal ile karşılaşır:

Kırgızca, Kazanca: calgan,

Çağataycada: yalğan, bizde: yalan ile karşılaşır; bu gibi örneklere çok rasgelinir, ancak bunlarda intizam derece derece bozulur; daha bu calgan sözü kazancada yalnız sıfat olur, isminde yalğan kullanılır ve böylece, çağataycadan başka yalğan diyen öbür lehçeler (Koman, Baraba, Tobul, Uygur, Karayım) ve yalan diyen azerî ve bizim lehçelerle y li zümreye girer. Birkaç "c," li söz ise kazan ve kırgız lehçelerinde aynı olduğu halde manaları ayrıdır; Castı kırgızcada yaşlı, yaşında; kazancada yassı; cün kırgızcada yün; kazancada yön, yöntem (yol, vasita) anlatır.

Öbür yandan, y li zümrede c ile başlıyan sözler de eksik değildir: bizim bir türlü sesler çıkarmak manasiyle kullandığımız cırlamak, mana yakınlığı ile, başka lehçelerde taganni etmek manasına gelen ırlamak, yırlamak serisi içinde kalır.

Tarañçı lehçesinde, gece muharebesi manasile, cink, muharebe etmek olan kazanca cingişmek, zafer manasına gelen kazanca cingü ve bizde kullanılıp farşçadan alınmış sanılan cenk aynı etimoloji serisine girmez mi? Ve bunların yenmek / yinmek (galebe çalmak) manasiyle ilişkileri yok mudur? Yenişmek fiili cingişmek ile birleşmez mi?

Bizde şimdi hasis, fakat eskiden bedbaht, zavallı manasile kullanılan cimri, ses ve mana yakınlığı ile, kazanca cimrik (= mahvolmuş, harab olmuş) sözüne etimoloji bağları ile bağlıdır; bu manayı ifade eden yemirmek fiilini ise Teleüt dilinde buluyoruz.

Şimdi buradan daha geniş ses değişimlerine geçebiliriz:

Yüz (1. sayı 2. bet, beniz) isminde kırgızcanın cüz'den başka düz şeklini de kullandığı göülüyor; böylece üz, yüz, cüz, düz şekilleri, bu isimde, türelî değişimlerden ziyade, serpm (sporadique) değişimler bölüğünden oluyor.

Az yukarda yün manasiyle getirdiğimiz kırgızca cün isminin başka lehçelerde karşılaştığı şekilleri alacak olursak türelî değişimlerin dar alanından büsbütün uzaklaştığımızı görürüz :

Ük (Çağatay) = "insan bedenindeki kıllar,,;

Üg (Sagay) = kıl;

Yüng (Uygur, Çağatay, Altay, Koman) = yün, tüy;

Yün (Türkçe, Azeri, Karayım, Lebedi) = yün;

Tük, tüğ, düğ (Çağatay, Uygur, Altay, Lebedi, Kırgız, Tarañçı, Soyun) = yün, saç, kuş tüyü;

Tüy (Türkçe, Kırım) = kuş tüyü, kıl;

Tüs (bizde) = İnce tüy (tüy tüs'te olduğu gibi).

Bu misalde bir sıra ses değişimleri görüyoruz ki onları kestirme olarak lehçevî türelere bağlamıya imkân yoktur; bunlardan her halde başka yargılar (hükümler) çıkarmağa, geniş bir bakımdan manalarına nüfuz etmiye çalışmak gereklidir.

Lehçeler arasında görüp türelî sayılan ses değişimlerinin dışındaki serpm (sporadique) değişimlerin verdiği örnekler pek çok, sayılmıyacak kadar çoktur.

Meselâ ağu (zehir), (Küer lehçesinde) ua, (Teleut, Altay, Kırgız lehçelerinde) û, (Lebedi, Şor, Sagay, Koybal, Karakırgız lehçelerinde) ô şekillerine giriyor.

Bu ô, û şekilleri ise bizim ev ve ağ isimlerimizin başka lehçelerde gösterdiği varyantlarla karışır:

Av (bizde, Çağataycada) ismi: ay (Kırgız, Kazan), ağ (Lebedi),

Ağ (av aleti): û (Teleut), anğ (Altay, Kırgız, Sagay), ô (Traançı) şekillerine girer.

Ev isminin ise aldığı şekiller bundan pek daha çoktur:

Ep, eb, em (Şoğ), üy, öy, û (ince okunacak), üg, iv.

Bir de boynuz isminin aldığı şekilleri görelim:

En uzağı Altay dillerindeki müs (uzun ü ile), Lebedi dillerinde püs [uzun ü ile), kırgızcada müyüz, çağataycada müğüz-müngüz dür.

Bunlar öyle birbirlerinden ayrı şekillerdir ki hepsi için umumî fonetik türeleri aramak ve onları oraya bağlamak şimdilik sonu gelmez, başarılmaz bir teşebbüs görünüyor; bunların [herbiri, dahil olduğu seri içinde, zihne kendisini belli eder ve bedihi olarak ayniyetini kabul ettirir.

FONETİK DEĞİŞİMLERİ SERİLER ALTINDA TETKİK VE TAHLİL

İşte kendisinden, şimdiden, en verimli neticeleri alabildiğimiz ve tükenmez tatlı yemişlerini devşireceğimizi umduğumuz metod budur; bu metodla dilimizin kendi lehçeleri ve muhtelif dil oymakları ile karşılaştırım ve yakınlaştırmalarını yapabileceğiz; en eski türkçenin birçok dillere belki de bütün dünya dillerine, kaynaklık ettiğini yine ve ancak bu metodla ispata muvaffak olacağız.

Fonetik kaidelerin değeri büyüktür. Birçok kılınlar o kaidelerin gösterdiği ihtimaller dairesinde çıkabiliyor; fakat en kat'î riyazî kaideler bile bütün ihtimalleri kucaklayamaz. Laplace bile heyet riyaziyesindeki ihtimalî hesaplarda yanılmıştır, kendisinden sonra keşfolunan peyklerin, ileri sürmüş olduğu ihtimal hilâfında hareket ettikleri görülmüştür. Klasiklerin de buldukları pek değerli fonetik kaidelerin ihtimalier alanı çokluk gerçeği kucaklayamıyor, ve hergün yeni hakikatler ister istemez kabul olunuyor. (Bizim türkçenin diyalektal fonetikte tesbit ettiğimiz fonetik kaideleri vardır, yenilerine de hep rasgeliyoruz. Bunların başlıcaları ulama olarak sona konmuştur.)

Mana değişimleri için ölçü bulmak ses değişimlerinin ölçüsünü bulmaktan da daha güçtür. Dil işaretini denilen söz biri maddî, öbürü ruhî olmak üzere iki yüzlüdür. Dil işaretinde, bir kurdelânın yüzü tersi gibi, madde ile ruh birbirinden ayrılamaz. Bir sözün doğurduğu oymağa giren bütün fertlerde eski ses ve mananın izleri mutlaka kalır. Fakat

ses düğümü çözülemez bir çapraşıklık kazanabildiği gibi mana da zamanla ve kültürel konaklardan geçtikçe ilkin anlayıştan büsbütün uzaklaşır, yeni manaları eskileriyle birleştirmek son derece güçleşir.

*
**

Mana değişimleri ses değişimlerinden büsbütün ayrı hâdiselerdir. Ses değişimi daha ziyade fizyolojik (telâffuz = ünleyiş güçlüğü gibi) ve kelimenin manasına ilişmiyen ikinci derecede psikolojik (daha kolay söylemek ve daha güzel bulmak gibi) amillerden ileri geldiği halde mana değişimi doğrudan doğruya psikolojik (yeni kavramlar ifade etmek, yeni mana unsurları katmak gibi) sebeplerden ileri gelir. Elimizdeki lûgatler dahi bir kelimenin mana değişimlerine uğraması hakkında bir fikir verebilir. Örnek olarak bir lûgat kitabında, Kamusu Türkîde (baş) sözünü gözden geçirelim. Şimdiki halde insan veya hayvan vücudunun üst kısmı manasıyla kullanıldıktan sonra herhangi bir şeyin üst kısmı da onunla ifade olunmuş, hayvanın başı gibi “dağın başı,, denilmiştir. Bundan “çibanın başına,, geçiliyor. İki ucu olan herhangi “bir şeyin her iki ucuna,, da baş denilebiliyor. Köprünün “bir başından öbür başına,, koşarak gittiğini anlatan çocuk farkına varmadan baş kelimesini uç manasıyla kullanıyor.

İnsanda ve hayvanda “baş,, bütün mevcudiyetin vahidi “ünité,, olarak ta kullanılmış, ve bu telâkki eşyaya da teşmil olunmuştur: bir baş soğan, iki baş peynir gibi. Hatta baş muadili olan kelle de bu yerlerde kullanılır (bir kelle şeker). İnsan veya hayvan yürürken başı daima ileriye dönmüş olduğu için geminin hedefe dönen tarafına baş namı verilir. Baş, vücudun ilk kısmı olarak düşünülmesi için, ilklilik kavramının da ifadesinde kullanılabilmiştir: aybaşı, yılbaşı, gibi.

İnsan başıyla düşünerek ve başındaki duygu cihazlarıyla her şeyi kavrayarak işlerini çevirdiği ve lâkırdısını söylediği için düşünmek ve iş çevirmek kavramlarını anlatırken de baş sözüne *baş vurulmuştur.* ve daha bunun gibi nice ilişkilerle başın manaları genişletilmiş, çoğaltılmıştır.

Bu sözün girdiği söz koşumları “locution,, da pek çoktur.

Başetmek (= yenmek), başbaşa vermek,

başabaş gelmek, başa çıkmak, baştan çıkmak,

bir yere başını bağlamak, (soğan) hakkında:

baş bağlamak, baş belâsı olmak, başıboş ezmek,

başıbozuk olmak, başı hoş olmamak, baştan bir iş görmek,

baş gelmek, baştan geçmek, başa geçmek v. b. v. b.

Bu tabirler her dilin geçirmiş olduğu merhaleleri aksettirir; her mer-

haledeki ruhi haletten doğar; bunlar ayrı ayrı dillerde tetkik olunursa yakınlık ispatında yeni yeni deliller elde edilir. Bunun için sözlerin ne gibi münasebetlerle, daha geniş veya daha dar bir düşünüşle mana değiştirdikleri son derece tetkika değer bir meseledir. Buna nüfuz etmeden, etimoloji hâdiselerinde mana kontrolunu doğru tatbik etmek güç olur. Bu sebeptendir ki bir sözün aynılığı üzerine hüküm vermek için mana kontroluna müracaat etmek zarurî olduğu kadar bazı tasarlanmaz hallerde tehlikelidir de. Subjektif görüşlerde varışlı olmak için birçok dilde (polisemi) hâdiselerinin tetkikiyle uğraşmalıdır. Bu hususta çivi yazısının kaynağı olan sumer ideogramlarının polisemisiyle meşgul olmak çok faydalı olur.

Meselâ Barto'nun (Babil yazısı)nda 92 numaralı işaret bir kamış piktogramından ibarettir. Elli bir yerde muhtelif manalarla kullanıldığı tesbit olunan bu işaretin anlattığı kavramlar arasında ilk bakışta birbirini tutmayanlar, aykırı düşenler çoktur. Meselâ *sarhoş olmak* manasının yanında zeki olmak, boş olmak manasıyla beraber dolu olmak; hizmetçi kız ve itaat etmekle yanyana kumandan ve kumanda etmek manalarını bulursunuz. Bunun sebeplerini müellif birkaç kelime ile izah ediyor: kamış boş ve narindir; eğilir, sarsılır, titrer. Buradan sarhoşluk, nahiflik, veya kulluk, hizmetçilik mefhumlarının bu işaretle ifadesi istikak eder. Fakat kamışın yazı yazmağa, çit çevirmeğe, türlü şeyler imaline, her şeyi bağlamağa da hizmeti vardır. Bu sebeplerle de zekânın, iradenin, metanetin, kumandanın da işareti olmuştur. Fikrimce bu gibi dillerde semantik inkişafı aydınlatan eserlerin mütaleası bizler için çok faydalıdır. Lévy Bruhl'ün *ilkin us olumlarını* anlatan pek değerli eserlerini okumak ta etimologik ve karşılaştırmalı emekler için pek gereklidir.

Derleme fişleri arasında seçebildiğimiz polisemi hâdiseleri son derece öğretimlidir; ayrı bir kitap telifine yetiyecek kadar zengindir. Binbir örnek içinden ekti (ehiti, eğdi; ikti...) ismini alalım. Kamusu Türkide: 1) Davetsiz ziyafete giden, dalkavuk, alışık, menus; Radlofta: 2) Tufeyli ve pisboğaz (şikemperver) manalarile gösterilen bu isim sırf bizim türkçemizin müştak bir lûgatidir. Derleme fişleri onu belki yirmi mana ile bize sunuyorlar. Bunlar arasında ihtiyar, kötürüm gibi besleme, hizmetçi; obur, dalkavuk, yetim, bikes; arsız, yüzsüz, anası ölmüş kuzu veya oğlak manaları da vardır. Bu manaları bir sıra altına almak, nereden nasıl çıktıklarını göstermek güç değildir.

Kelime, anlaşıldığı üzere, "ek/eg = maraz, dan, malûliyet veya ihtiyarlıktan eğilmiş, iki büküm, biçare, bedbaht manalarile dile girmiştir. (Ek/eğ) kökü bunun gibi sözler yaratmak istidadındadır. İhtiyar, kötürüm,

sakat, mazlûm, boynubükük manaları bu ilk telâkkinin tercümanıdır. Yetim, öksüz, besleme manaları da, ikinci bakımda, ilk manadan iştikak etmiştir.

Anası ölen kuzu veya oğlak hakkında pek tabii olarak zavallı manasiyle (ekti) denilmiştir. Bu öksüz yavru şu veya bu kuzunun anasından süt emdiği için bir davetsiz misafir haline geçmiş ve buradan davetsiz misafire “ekti,, denilmiştir. Artık bu mana ile kullanılan “ekti,, acıma ve sevmeye hislerini ifade etmekten uzaklaşır. Bu duyular yerine küçükseme, yukardan bakma hisleri geçmiştir. Bunun neticesi olarak (ekti) yüzsüz, arsız, geveze, ukalâ, aptal, dalkavuk, menfaatçı ve daha nekadar fena sıfatlar varsa hepsinin tercümanı olmuştur.

Başka bir yönden ise anasız kuzu veya oğlak veya bu vaziyette kalmış çocuk ve herhangi bir yavru, elden ele gezdirildiği, adeta elde büyütüldüğü için (ekti), alışkın, menus muadili olmuştur. İşte misalde aynı lâfzın ne suretle birbirlerinden aykırı manalar kazanabildiği seyrini görebiliyoruz. Bir işaretin birçok mana kazanmış olması etimoloji münakaşalarında, mana kontrolünde, düşünülmalıdır. Bu işlerin güçlüğü arttıran bir sebep de bir dilde aynı fikrin birkaç türlü ifade olunabilmesi, bir şeye birkaç isim verilmesidir. Bu sebeple dille de çok ehemmiyetli hâdiselere meydan açmaktadır; bunlardan biri aynı grup dillerinden birinde bir mefhumun ve ailesinin ifadesinde kullanılan lâfız yerine başkasında başka bir sözün geçtiği görülür. (Azeride arka yerine dal, ön yerine kabak; çağataycada bakmak yerine karamak, çift yerine koş-koşa denmesi gibi). Devir devir lûgatlerin değişmesi de bu sebepten ileri geliyor: grekçede: inos yerine krası (şarap), ikos yerine sipiti, ve ipos yerine alogo (at)... olmuştur ki baştanbaşa lûgat değişmiş bulunuyor.

Çivi yazısı ideogramlarının manaları tetkik olunurken yalnız bir işaretin çok manaya gelmesi değil, bir fikrin çok işaretlerle ifade olunması da dikkati celbeder. Hele yüz yıllar ve bin yıllar ulana geçtikçe dillerde gerek kendi vasıtasıyla yeniden yaratılmış sözler gerek başka uluslarla (milletlerle) olan karışımlarla dile dışarıdan girmiş yabancı sözler öyle çoğalır ki etimoloji tetkiklerini bunların arasından selâmete çıkarmak için çok ihtiyatlı ve dikkatli olmalıdır.

SES - ÇEM ÖLÇÜSÜ

Ses değişimlerinin çokluğu, ses değişimi alanının genişliği, bir işaretin birçok manaya gelmesi, bir mefhumun birçok işaretle ifade olunabilmesi, dilde yeni müştaklar, yeni mürekkepler peyda olması, sıyasa veya kültür münasebetleriyle dile yabancı sözlerin karışması...

binlerce yıllar süreğince hep birlikte tesirlerini yapan bütün bu amiller dillerin etimologik münasebetlerini karanlık içinde bırakıyorlar. Bununla beraber işlere daha yakından bakmayıp yalnız bu güçlükler karşısında bir şey yapılamıyacağı kanaatiyle hareket edenler acele etmiş olurlar. Dillerde yüzlerle ve binlerle seneler sebat eden ve mevcudiyetleriyle eski, pek eski münasebetlere, ve ayniyetlere delâlet edebilen unsular da vardır. *Polisemi* (çok manalılık) ve *polirizi* (çok köklülük) hâdiseleriyle etimoloji annıkları zayıflamış veya sönmüş olursa, tabii olarak, etimoloji tamamıyla meçhul kalır. Tarihi unutulmuş ve tarihten önce geçmiş çağlara ait dil hâdiselerinde bu gibi etimologisi meçhul kalmağa mahkûm vak'alar çok olur; bununla beraber ses değişiminin intizamı ve "çem,, fenerinin geniş bir saha aydınlatması kuvvetiyle elde edilebilecek neticeler — az da olsa — değerleri büyük olur.

Dilde, en eski olmazsa da eski ve pek eski mana ve ses münasebetlerini saklamış sözlerin devam edebildiğini bize anlatan delilleri yürüttüğümüz deşistirmelerden elde ediyoruz. Pek eski bir dil işaretini tasavvur edelim ki binlerle seneler zarfında, birkaç muhaceret, istilâ, siyasî hakimiyet sebebile, müteaddit dil gruplarına geçmiş ve bunların herbirinde ayrı ayrı inkişaf ve tenasül seyirleri takip etmiş olsun. Böyle bir dil işareti bu dillerin birkaçında binlerle seneler yaşamak fırsatını bulmuş ise tabii ses deşişimlerinin birkaçına uğramış olacağı gibi o dillerin herbirinde yeni yeni şekillerde olmak üzere, kavram, iştikak ve terkip aileleri doğmuş olacaktır. İşte bu aile ve seri halindeki sözler, kendilerinde keşfedebildiğimiz ailevî alâmetleriyle, aralarındaki akrabalığı bize anlatabiliyorlar; metodun bütün muvaffakiyet sırrı bu ses ve çem oymaklarının sınırlarını çizmede ve verimleri çetin bir münakaşadan geçirmededir. Bu metodun tatbik sahasını güneşin tayfına benzetebiliriz. Güneşin tayfı bir billûr menşurundan geçen güneş ışığının yedi renge çözülmésidir: bu renkler keskin çizgilerle birbirlerinden ayrılmazlar; ortalarda göze çarpmazlar, kenarlarda iki yandan hafifleşerek birbirlerine karışırlar. Dillerde söz ve mana serileri de böyle derece derece birbirlerinden ayrılan ve birbirlerine karışan gamlar arzederler. Artık bir seri örneklerle hem metodu tanıtmaya hem de devamızı ispata geçebiliriz.

Birinci örnek olarak, en ilkin kavramlardan olmak lâzımgelen ateş ve sıcaklığı alıyoruz.